

Syntax mluvené češtiny: kondenzace¹

JIŘÍ ZEMAN

(Praha)

0. Článek je příspěvkem k diskusi o popisu syntaxe českých nepřipravených mluvených projevů. Z širokého spektra jevů se orientuje na dílčí problém – **kondenzaci**. Sleduje, jak česká lingvistika vysvětluje syntaktickou kondenzaci, a popisuje odlišnosti v chápání kondenzace při výzkumu syntaxe v rozhovoru.

1. Termín *kondenzace* přejala česká lingvistika z přírodních věd. Využívá jej fyzika pro termodynamický děj, při němž přechází látka z plynného do kapalného skupenství, či chemie pro označení specifické chemické reakce. Z technických věd přejala lingvistika také výrazy *kondenzát*, tj. výsledek fyzikálního děje, a *kondenzátor* jako pojmenování specifického zařízení.

Lingvistika vymezuje kondenzaci jako zhuštěnost jazykového projevu. Nejčastěji je zmiňována v souvislosti s lexikologií (univerbizace) a syntaxí, v jejíž teorii je spojována hlavně se sémantickou kondenzací (elidování slovesného predikátu: *dům, který stál na předměstí* → *dům na předměstí*) a nominalizací (větné schéma je kondenzováno nominálními prostředky).

1.1. M. Jelínek (2000) tento typ syntaktického zhušťování nazývá **syntaktická kondenzace** a zasazuje ji do širšího syntakticko-stylistického kontextu – konkurence mezi vyjádřením (větně)členským a větným. Pro syntaktická schémata, podle nichž tento proces probíhá, užívá termín *kondenzátor* a pro výsledek transformačního procesu termín *kondenzát*. Jednotlivé kondenzáty pak umisťuje na stupnici, jejímiž krajními body jsou kondenzace a dekonenzace.

---

¹ Příspěvek byl vypracován v rámci projektu č. 15-011165 (Syntax mluvené češtiny), podporovaného Grantovou agenturou ČR.

Jednotliví mluvčí prezentují v mluveném projevu či psaném textu určité myšlenkové obsahy sdělení. Ty musí uspořádat tak, aby je bylo možné jazykově vyjádřit. Vedle lexikálního vyjádření jde o jejich syntaktické uspořádání do výpovědí, tj. významově, strukturně a zvukově uzavřeného lineárního celku realizovaného v konkrétní komunikační situaci, a to jak výpovědi jednoduché (s jedním explicitně či implicitně vyjádřeným určitým slovesným tvarem), tak složité (s několika explicitně či implicitně vyjádřenými určitými slovesnými tvary). Mluvčí transformuje myšlenkové obsahy do strukturních myšlenkových útvarů (propozic) a ty vyjádří gramatickým typem věty.

1.2. Syntaktickou kondenzací se rozumí zhuštěné syntaktické vyjádření vztahů mezi myšlenkovými obsahy – propozicemi. Tento vztah lze v češtině vyjádřit – uijeme-li tradiční syntaktickou terminologii – větným členem, polovětnou konstrukcí, větou nebo souvětím. Tyto (de)kondenzátory zároveň umožňují hierarchizovat propozice podle jejich důležitosti: některé tvoří hlavní myšlenkovou linii výpovědi, jiné linii vedlejší, popř. doplňující.

2. Způsob popisu syntaktické kondenzace můžeme dokumentovat na následujícím příkladu.

/1/ Sociokulturními vzorci nebo analogiemi mezi literaturou a skutečností se zabývají nejen obvykle uváděná díla Lukácsova, ozřejmující princip mimetizmu, typizační postupy a tihnutí k ideálnímu zobrazení „celého člověka“, popřípadě díla Goldmannova, prosazující při hledání „homologií“ románu a společenského vývoje metodu „genetického strukturování“ souvislostí, ale i naši strukturalisté Mukařovský a Vodička, rozlišující literární dílo jako artefakt a „estetický objekt“ jako proměnlivý výsledek četby, anebo hermeneutik Gadamer, upozorňující na „přebytek smyslu“ v každém textu a na osobní „rozumění“ literárnímu dílu během exemplifikace a aplikace čteného jako podmínky postupného překlenutí různých časových horizontů a odlišných zkušeností.

Výpověď je dlouhá a informačně nasycená (obsahuje velké množství dílčích, vnitřně hierarchizovaných údajů).

2.1. Hodnoceno českou závislostní syntaxí jde v příkladu /1/ o jednoduchou větu. Její organizační centrum tvoří určitý slovesný tvar (*se zabývají*) ve funkci přísudku, který je dále rozvitý několikanásobným předmětem (*vzorci nebo analogiemi*), z nichž druhý je opět rozvitý několikanásobným přívlastkem neshodným (*analogiemi mezi literaturou a skutečností*). Určitý slovesný tvar

vytváří predikaci s několikanásobným podmětem (v textu označen **tučným písmem**). Jednotlivé podměty mají v některých případech formu přístavkových konstrukcí, z nichž jeden člen označuje obecné zařazení osoby do vědeckého kontextu a další je proprium (*strukturalisté Mukařovský a Vodička, hermeneutik Gadamer*), v jiných jsou podměty dále rozvíjeny shodnými přívlasky v postpozici (*díla Lukácsova, díla Goldmannova*). Podměty tvoří hierarchizovanou strukturu: vztah mezi prvními dvěma (*díla Lukácsova, popřípadě díla Goldmannova*) a druhými dvěma (*strukturalisté Mukařovský a Vodička, anebo hermeneutik Gadamer*) je souřadný bez jednoznačného vyjádření poměru mezi oběma členy, mezi touto dvojicí je vztah stupňovací (*ale i*). Tyto konstrukce společně tvoří hlavní výpovědní linii:

/2/ Sociokulturními vzorci nebo analogiemi mezi literaturou a skutečností se zabývají nejen díla Lukácsova, popřípadě díla Goldmannova, ale i naši strukturalisté Mukařovský a Vodička, anebo hermeneutik Gadamer.

2.2. Vedle slovesa ve funkci predikátu obsahuje příklad /1/ také další výrazy slovesné povahy (blíže viz Jelínek 2000). Jde o adjektivní kondenzátory vzniklé adjektivizací přechodníku přítomného (v příkladu /1/ označené **tučnou kurzívou**). Mají funkci volných rozvíjených přívlasků, jejichž další části jsou opět několikanásobné (např. *ozřejmující princip mimetizmu, typizační postupy a tíhnutí k ideálnímu zobrazení „celého člověka“*). Tvoří doplňující výpovědní linii, jejímž cílem je obsahově doplnit a upřesnit některé z členů hlavní linie (přínos autorů k teorii sociokulturních vzorců). Tyto výrazy slovesné povahy reprezentují skryté predikace, takže výpověď představuje vyjádření, které má povahu komplexní – kondenzovanou. Dekondenzovaným prostředkem adjektivního kondenzátoru je vedlejší věta vztažná s určitým slovesným tvarem; vztažné zájmeno explicitně signalizuje, že bezprostředně po něm následuje doplňující linie výpovědi.

/3/ Sociokulturními vzorci nebo analogiemi mezi literaturou a skutečností se zabývají nejen obvykle uváděná díla Lukácsova, která ozřejmují princip mimetizmu, typizační postupy a tíhnutí k ideálnímu zobrazení „celého člověka“, popřípadě díla Goldmannova, jež prosazují při hledání „homologií“ románu a společenského vývoje metodu „genetického strukturování“ souvislostí, ale i naši strukturalisté Mukařovský a Vodička, kteří rozlišují literární dílo jako artefakt a „estetický objekt“ jako proměnlivý výsledek četby, anebo hermeneutik Gadamer, jenž upozorňuje na „pře-

bytek smyslu“ v každém textu a na osobní „rozumění“ literárnímu dílu během exemplifikace a aplikace čteného jako podmínky postupného překlenutí různých časových horizontů a odlišných zkušeností.

2.3. Příklad /1/ lze dekonenzovat i do sledu několika samostatných výpovědí. Vzájemný vztah mezi nimi není – na rozdíl od příkladu /1/ – explicitně vyjádřen.

/4/ Sociokulturními vzorci nebo analogiemi mezi literaturou a skutečností se zabývá řada autorů a děl. Patří mezi ně obvykle uváděná díla Lukácsova, která ozřejmují princip mimetizmu, typizační postupy a tíhnutí k ideálnímu zobrazení „celého člověka“, nebo díla Goldmannova, jež prosazují při hledání „homologií“ románu a společenského vývoje metodu „genetického strukturování“ souvislostí. Zařazujeme sem i naše strukturalisty Mukařovského a Vodičku, kteří rozlišují literární dílo jako artefakt a „estetický objekt“ jako proměnlivý výsledek četby. Zmíňme také hermeneutika Gadamera, jenž upozorňuje na „přebytek smyslu“ v každém textu a na osobní „rozumění“ literárnímu dílu během exemplifikace a aplikace čteného jako podmínky postupného překlenutí různých časových horizontů a odlišných zkušeností.

2.4. Práce zabývající se syntaktickou kondenzací většinou opomíjejí ještě jeden způsob (de)kondenzace – uspořádaný a přehledný výčet několikanásobných členů z hlavní výpovědní linie (tedy rozštěpení rématu výpovědi). Na stupnici (de)kondenzace ji lze zařadit mezi vedlejší věty a hlavní věty v souvětí. V příkladu /1/ jde o výčet několikanásobného podmětu. Doplnující linii můžeme vyjádřit jak polovětnými konstrukcemi, tak vedlejšími větami.

/5/ Sociokulturními vzorci nebo analogiemi mezi literaturou a skutečností se zabývají:

- (a) obvykle uváděná díla Lukácsova, která ozřejmují princip mimetizmu, typizační postupy a tíhnutí k ideálnímu zobrazení „celého člověka“,*
- (b) díla Goldmannova, jež prosazují při hledání „homologií“ románu a společenského vývoje metodu „genetického strukturování“ souvislostí,*
- (c) naši strukturalisté Mukařovský a Vodička, kteří rozlišují literární dílo jako artefakt a „estetický objekt“ jako proměnlivý výsledek četby,*
- (d) hermeneutik Gadamer, jenž upozorňuje na „přebytek smyslu“ v každém textu a na osobní „rozumění“ literárnímu dílu během exemplifi-*

kace a aplikace čteného jako podmínky postupného překlenutí různých časových horizontů a odlišných zkušeností.

2.5. Jak je z příkladů /1/ až /5/ patrné, těsnost vyjádření vztahu mezi propozicemi může být různého stupně: nejvolnější je formulace samostatnými výpověďmi, stylizace formou složitě výpovědi je těsnější a těsnost dále stoupá přes vyjádření polovětnou konstrukcí až k uplatnění větného členu. Postavení struktur na stupnici kondenzovanost – dekondezovanost představují možné způsoby vyjádření téhož a lze jim přiřadit různou stylistickou hodnotu. M. Jelínek (2000: 97) sice připomíná, že kondenzace potlačuje redundandní významové hodnoty výpovědi, tato snížená míra redundance je však vyvážena zhuštěností informací zakódovaných ve výpovědi.

2.5.1. Práce o syntaktické kondenzaci se shodují v tom, že kondenzované vztahové struktury kladou větší nárok na percipienta: vyžadují větší psychické úsilí při identifikaci a interpretaci skrytých predikací a vztahů mezi odpovídajícími propozicemi (srov. Čmejková – Daneš – Světlá 1999). Pro percepci je nejobtížnější vyjádření větným členem, nejmenší psychické úsilí vyžadují samostatné výpovědi. Čeština dává přednost slovesnému vyjádření před jmenným.

2.5.2. Příklad /1/ představuje zřejmě nejkondenzovanější formu sdělení. Pro příjemce je její interpretace značně obtížná: musí odhalit jednotlivé linie sdělení. Interpretaci výpovědi /1/ ztěžuje ještě jeden jev: je v ní větší množství výrazů umístěných do uvozovek. Uvozovky v odborném textu signalizují buď citaci, nebo užití výrazu z repertoáru jiného funkčního stylu (metafora, expresivum aj.). Pro čtenáře může být funkce uvozovek v tomto příkladu nejasná.

2.6. Shrňme syntakticko-stylistický přístup k syntaktické kondenzaci. Příklady jsou vybírány z připraveného psaného textu, při rozboru se nepřihlíží ke kontextu sekvenčnímu (předchozí či následující výpovědi) ani situačnímu, v němž výpověď vznikla. Pokud práce připomínají některé znaky syntaktické výstavby mluvených projevů, zaznamenávají je v tradiční grafické formě a při popisu užívají tradiční syntaktickou terminologii (větný člen, věta, souvětí apod.).

3. Sledujeme-li nepřipravené mluvené projevy, od příkladů uváděných běžně v příspěvcích o syntaktické kondenzaci se liší několika znaky. Výpovědi vznikají v konkrétní komunikační situaci: jsou tedy vázány na konkrétní situační kontext (srov. Zeman 2013). Nejsou dopředu připravené, proto nemá mluvčí dostatek času k promýšlení jejich výstavby, k záměrnému výběru z možných způsobů vyjádření.

Mnohé z komunikačních situací jsou stereotypním opakováním verbálních i neverbálních úkonů: jejich průběh je závislý také na vztahu výpovědi a jejích pragmatických presupozic, tj. souboru takových situačně relevantních faktorů a předpokladů, které mluvčí má při volbě formulace výpovědi respektovat. Proto bývá v mluvených projevech vynechána veškerá redundandní verbální a neverbální činnost.

3.1. Vyjdu z následujícího rozhovoru mezi řidičem B (55 let) a vysokoškolačkou A (20 let) při nákupu jízdenky v autobusu.

/6/ R1 A: *studencká chrudim*

R2 B: *průkazka*

Transkript rozhovoru – nikoli převedení do tradiční grafické formy – odráží průběh jedné z běžných komunikačních situací – nákup jízdenky u řidiče v autobusu. Tato komunikační situace má jen mluvenou formu.

3.1.1. Cestující A se rozhodl využít služeb autobusového přepravce a přemístit se z města, v němž studuje, do místa svého bydliště. V R1 ohlásil cíl cesty (*poloviční chrudim*), situační kontext pak zabezpečil, že název města fungoval zároveň jako žádost o vydání jízdenky a po zaplacení příslušného obnosu o přepravu do cílové stanice. Preferovaná reakce řidiče je, že žádosti vyhoví formou vydání jízdenky. V našem příkladu však cestující nesplnil podmínky přepravního řádu: preferované je, že cestující zaplatí celé jízdné, nárok na zlevněné (studentské) jízdné musí prokázat příslušným dokumentem (v tomto případě průkazkou).

To cestující neučinil. Proto řidič reagoval v R2 prvním členem vložené sekvence – žádostí o předložení průkazky (*průkazka*). Další část interakce proběhla neverbálně. Student reagoval na první repliku vložené sekvence: ukázal průkazku, kterou měl v peněžence a nárok na slevu doložil a tím ukončil vloženou sekvenci. Řidič po ověření nároku (pohled na průkazku) reagoval preferovaně na žádost v R1: na strojku vyplnil potřebné údaje – příslušnou cílovou stanicí a slevu, poté stiskl příslušné tlačítko a začal tisknout jízdenku. Neudal cenu jízdenky, pouze vybral od cestujícího nabízené peníze (padesátikorunovou minci), vrátil příslušný obnos a přidal jízdenku. Celá tato část interakce proběhla bez verbální komunikace, chybí zde i jakákoliv fatická složka (zdvořilostní obraty).

3.1.2. Sociální role cestujícího, který chce změnit prostor a využít k tomu služeb autobusové přepravy, a řidiče, který tuto změnu zprostředkuje (vydává

jízdenku, vybírá peníze a zabezpečuje službu) a je oficiálním reprezentantem instituce v interakci s cestujícím, jsou jednoznačně určeny: ve veřejném prostoru autobusu, který patří firmě zabezpečující autobusovou přepravu, jsou stálé a nelze je měnit. Zároveň určují způsoby interakce mezi nimi.

Prodávání jízdenek cestujícím je z hlediska řidiče sled jedinečných komunikačních událostí, které se stereotypně opakují: cestující určí cílovou stanici, řidič vydá jízdenku, inkasuje příslušný finanční obnos a předá cestujícímu jízdenku. Interakce má ustálenou strukturu: žádost cestujícího a řidičova preferovaná reakce (vyhovění žádosti). Občas je tato struktura porušena nejasností ve formulaci žádosti. Základní struktura může být rozšířena o presekveni (např. A: *jedete do chrudimi*/ B: *ano*) nebo vloženou sekvenci, jak je patrné v příkladu /6/.

3.2. Interakce mezi cestujícím a řidičem může – v ojedinělých případech – proběhnout zcela bez verbální činnosti. Pokud se verbální složka uskuteční, je redukována na uvedení nejn nutnějších údajů pro úspěšný průběh interakce. Rozhovor se vyznačuje obsahovou i výrazovou stereotypností, stručností a formálností. Řidič i cestující užívají ustálených obrátů a formulí pro vyjádření věcné informace, rozhovor může (ale nemusí) obsahovat fatickou složku uplatňující zdvořilostní zásady (např. pozdrav, poděkování). Repliky jsou krátké, jejich jednoznačnou interpretaci zabezpečuje situační kontext. Převážnou část interakce tvoří neverbální prostředky.

Při popisu verbální složky rozhovoru nevystačíme se sledováním syntaktické kondenzace. Jde totiž hlavně o verbální kondenzaci. V R1 má replika formu sémantické kondenzace, v níž je elidován výraz *jízdenku*. R2 má formu pojmenování, to má však platnost výpovedi vyjadřující žádost.

3.3. Pro popis syntaxe nepřipravených mluvených projevů je podstatné sledovat, jak se na úspěšné interakci podílejí jednotlivé znakové systémy, popř. presupozice. Při výzkumu je vhodné vycházet právě ze stereotypně se opakující komunikační situace a popsat různou formu z hlediska podílu verbální složky. Tak např. řidiči v R2 užívají formulace *předložte průkazku ke slevě*, *průkazku na slevu máte*, *průkazka je* apod. Verbální kondenzované varianty jsou explicitnější a některé z nich (v závislosti na užití suprasegmentálních prostředků) jsou cestujícími hodnoceny jako zdvořilé, i když v nich chybí faktická složka (zdvořilostní obraty).

Verbální kondenzace předpokládá u komunikantů znalosti o fungování komunikační situace a presupozice. Pokud některý z komunikantů nemá se

stereotypními komunikačními situacemi zkušenosti, může být výsledná interakce neúspěšná. S tím potom počítají ti, kteří verbální složku takových komunikačních situací předem připravují. Tak např. před několika desetiletími při příjezdu některých vlaků do stanice Pardubice průvodčí při zastavení vlaku zvolal: *PARdubice:::*. Situační kontext zabezpečil interpretaci: vlak zastavil v železniční stanici Pardubice, ukončil zde jízdu a cestující musí vystoupit nebo přestoupit na jiný vlakový spoj. V současnosti tuto činnost nahradila nahrávka ve vlakovém rozhlasu: *přijeli jste do stanice PARdubice\ vlak zde ukončil jízdu\ prosíme VYstupte*.

4. Práce, které se – většinou okrajově – zabývají českou mluvenou syntaxí a srovnávají ji s psanou syntaxí, vymezují rozdíl na základě podmínek, za nichž výpovědi vznikají. Z vázanosti na situační kontext podle nich vyplývají eliptičnost a implicitnost mluvených projevů (Hrbáček 1994: 33). Zde je třeba vzít v potaz, že stupeň eliptičnosti a implicitnosti může být různý v závislosti na situačním kontextu; tento jev však zatím propracován nebyl. Z příkladu /6/ je pak patrné, že eliptičnost a implicitnost se týká verbální složky, která netvoří nejdůležitější systém, který úspěšnost interakce zabezpečuje.

Ani konstatování, že mluvené výpovědi mají chaotické uspořádání a jsou nepropracované, neodpovídá zcela skutečnosti. Vedle situačního kontextu je výstavba výpovědi závislá také na schopnosti mluvčího odrazit reálnou skutečnost ve výpovědi – vytvořit linearitu propozičních obsahů. Problém je mnohdy v tom, že výsledné formy je obtížné popsat termíny klasické syntaxe.

Literatura

- Čmejková S., Daneš F., Světlá J., 1999, *Jak napsat odborný text*, Praha.
Hrbáček J., 1994, *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, Praha.
Jelínek M., 2000, *Syntaktická kondenzace jako charakteristický rys odborného stylu (na materiálu českých odborných textů)*, „Stylistyka“ 9, s. 93–202.
Zeman J., 2013, *Verbální a neverbální prostředky v komunikaci mládeže*, Hradec Králové.

The syntax of spoken Czech: condensation

The article is oriented towards the presentation of some specific aspects of Czech spoken syntax, namely condensation. The material upon which the features of the syntactic structures and the manner of dividing the dialogue into various units are demonstrated consists of authentic informal conversations.

Keywords: *communication, spoken Czech, syntax, condensation.*